

Szellemtörténet és nemzeti önszemlélet

Arany János, aki olyan sokat szenvedett a nemzeti közömbösségtől 1848 előtt, aztán a világosi bukás után a haza megaláztatásaitól, nagyon érzékenyen reagált az öndicsérő, magyarkodó pátozra is.

Sokban hívságos elme kérkedik,
Irányt még szépre, jóra is ez ad;
Nem mondom: a hont ők nem szeretik;
De jobban a tapsot, mint a hazát.
Oh, értsd meg a szót és hiú dagályon
Olcso malasztta szent imád ne váljon.

(Rendületlenül)

Pedig nem láthatta előre, hogy a millenniumi görögtüzes önünneplés a trianoni katasztrófát fogja előkészíteni, azt meg különösen nem sejtette, hogy elbizakodottság miatt egy gyengébb ellenféllel szemben is veszíteni lehet labdarugó világbajnoki döntőn.

Ennek az elbizakodottságnak mintegy „homorú” kiegészítője, sok bajt okozó, szintén használhatatlan konkávja a mártírtudatba való „beszorulás”, amelyről frissen megjelent történelmi regényében ezt írja Esterházy Péter: „Nehéz magyarnak lenni, mondják – kurjantják és kárognak a magyarok, és ez is, ez a mondogatás is nehezíti ama bátor és büszke létet.”¹

Legkülönb gondolkodóinkat (Kölcsey, Széchenyi) mindenestre mindig is foglalkoztatta egyfelől a nemzeti kishitűség és kisebbségi érzés, másfelől a hangoskodó nemzeti demagógia között középutat nem találó nemzeti önszemlélet. A nemzettudat „kilengései”-vel együtt járó disszonanciák aztán néha megismétlődnek. Ahogy a 20. század végén sokakat csalódással töltött el a rendszerváltással, a szabad választásokkal elszabaduló nemtelen gyűlölködés az összefogás helyett, ugyanúgy kergették depresszióba Arany Jánost 1867 után a demokratikus szabadságjogok kiszélesedésének kísérőjelenségei:

Mely ideálként leng vala

Ifjú lelkem elébe,

¹ Esterházy Péter: *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozás változat*. Magvető, Budapest, 2013, 112.

Majd vértanúként meghala;

A szent hazának képe:

Ti vagytok-é, kik most szavaztok,

Szatócsok és részeg parasztok,

S megvesztek általa!?!)

(Az 1869-i választások)

A magyarságot egyébként évszázadok óta foglalkoztatta önnön sorsértelmezése (legalábbis Zrínyi *Török áfiuma* óta), amely a nyelv, a nemzeti szellem, a történelmi küldetés, a kultúra milyensége tekintetében kollektív lelki-szellemi folyamatok függvénye. A magyar kultúra egymást követő fázisaiban feladattá vált egy olyan lelki-szellemi öndefiníció, amely a nemzeti emlékezet minél teljesebb rekonstrukcióján alapszik. Mint Schöpflin Aladár írja: „Annak a ténynek, hogy Magyarországon másfél évszázadig török hódoltság volt, éppúgy része van az én életem, gondolkodásom meghatározásában, mint ahogy az én beszédem és írásom semmiképpen nem lehet független attól, hogy Petőfi, Arany, Juhász Gyula magyarul írtak.”² A *Nyugat* induló évfolyamában megjelenő írás is siet tisztázni, hogy nyelvben, történelmi tapasztalatban, irodalomban egy speciális tradíció szabja meg az asszimiláns, az urbánus szellemiséget is.

A nemzeti önkép elég sok, régóta továbbélő eleméről tudtak már a 19. században is. Beöthy Zsolt például rámutat, hogy a szóbeli tradíciónak, a regösök énekeinek „ismert tárgyai közt feltűnően és jellemzően jelennek meg mindazok a tragikus összeütközések, melyekbe a dacos magyarság idegen udvaraival keveredett, Bánk bán, Zách Felicián, Kont katasztrófái”.³ Ez az egyik legismertebb, legtöbbet emlegetett sablonja a múlt „lelki szerkezetének”, sokféle vulgáris, kurucos változatban él mindmáig. (Ennek a függetlenségi, Bécs-ellenes hangoltságnak a következményei a hosszan megmaradó, szinte akaratlan tényferdítések: gyermekkorunkban felháborodva olvastuk tankönyveinkben, hogy a reformkori Pesten csak német színház működött, azt azonban nem tette hozzá a szöveg, hogy Pest lakosságának túlnyomó többsége németajkú volt ekkoriban.)

Hasonlóan öröklődő képlet a kereszténység védőbástyájának hivatása a 16. századtól írásosan is dokumentálható módon. (Ennek, a szellemtörténészeknél is sűrűn előforduló küldetéstudatnak legfeljebb annyi egyoldalúsága van, hogy nem veszi számításba a balkáni népek hasonló szerepét, és azt sem, hogy akár Ausztria is tulajdoníthatna magának hasonló funkciót, hiszen a török háromszor ostromolta meg Bécset – eredménytelenül.) Ez a heroikus

² Schöpflin Aladár: *A város. Nyugat* 1908, 359.

³ Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kistükré*. Budapest, 1920, 39.

önképzet az iskolai oktatás és a közismert irodalmi alkotások (a történelmi regényektől a *Szondi két apródjáig*) révén válik a legszélesebben értett nemzettudat szerves elemévé. (Nemcsak nemzeti, hanem etikai-emocionális hatása is egyetemes ennek, erre példa lehet *A Pál utcai fiúk* grundjának hazaképzete, Nemeček mártíriuma, amely már polgári, nagyvárosi variánsa ennek, de a nemzeti emlékezet szépirodalmi változataiból eredeztethető módon.)⁴

Az első világháború után aztán összeurópai méretekben is szélsőséges helyzetekbe kerül a nemzeti önszemlélet, amelyet a szellemtörténet korifeusai fognak megfogalmazni. A szellemtörténet a 20. század első évtizedeiben kibontakozó kultúrtörténeti és filozófiai irányzat (a német szellemi élet terméke, legfőbb elméletadója és forrása Dilthey), amely – többek szerint – a pozitivizmussal, a materializmussal elégedetlen idealizmus reakciója. Egy-egy kor szellemét kívánja megragadni különböző objektivációiból a vallástól az öltözködésig. A sok definíció közül – szemléletessége okán – a Németh Lászlóét idézzük, aki Szerb Antal magyar irodalomtörténetéről szólva írja: „Dilthey szerint a szellemtudomány azokkal a jelenségekkel foglalkozik, amelyeket az ember önmagából ért meg. Az ásványokat rendezhetem, csoportosíthatom, leírhatom, közben szükségem van a szememre, eszemre, tapasztalatomra, de nincs szükségem önmagamra, mint érző, küzdő, örvendező és felelős lényre, hogy az ásvány természetéhez, amennyire ehhez a természethez hozzá lehet férni, hozzáférjek. Viszont ha Mirabeau-ról vagy a primitív népek vallásáról akarok beszélni, éppen erre van szükség – ezekkel szemben a megismerés érzékszerve nem a fül, a szem, a tapintás, hanem maga az ember. Ha a dilthey-i meghatározást az irodalomtörténetre alkalmazzuk, irodalomtörténész az, aki annyira gazdag tud lenni, hogy letűnt időket és irodalmi korokat önmagából képes megérteni.”⁵

A szellemtörténet nagyjai a kultúra korszakait azon belátás alapján vizsgálják, hogy halhatatlan művészet abban az esetben születik, ha az értékek örök és romolhatatlan világa érintkezésbe lép az anyag mulandóságával, azaz remekművekben ölt testet. A testet öltés bizonyos esetekben valóban materiális (építészet, képzőművészet), az irodalom és a zene idő szerinti létformája azonban ettől jelentős mértékben eltér. A szellemtörténet azonban nemcsak művészeti korszakokkal, vallási, filozófiai folyamatokkal foglalkozik, hanem olyan történelmi, szociológiai, etnikai stb. színezetű lelki-szellemi entitásokkal is, mint a nemzettudat.

Az első világháborút követően a veszteseknél a megalázottság, a győzteseknél a meggyarapodott vagy önálló léttel járó öndefiníálás az ihlető – például Románia vagy Csehszlovákia esetében. Ennek következtében a művészettörténeti vagy világnézeti

⁴ Vö. Imre László: *Epikus műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, Kosasuth Egyetemi Kiadó, 1996. 149–150.

⁵ Németh László – Szerb Antal: *A magyar irodalom története = NL. Két nemzedék*. Budapest, Magvető, 1970. 492.

korszakokat szívesen rendelik nemzeti hivatáshoz, nemzeti jelleghez, ez aztán járványszerűen terjedő tipológiákhoz, nemzetkarakterológiákhoz vezet. Sajátos módon egyesül ezekben a törekvésekben az ekkor megerősödő szociálpszichológiai érdeklődés a nemzetről, mint egyéniségről alkotott elképzelésekkel. Elég hosszú előtörténete van ennek (legalábbis Herderig visszamenően), de produktivitása a 20. század első harmadában élénkül meg igazán. „Nem annyira a tudományos absztrakció, inkább a művészi-irodalmi típussteremtés szintjén... A két világháború között a vesztes államokban nő meg a becsülete. Így nálunk is. Hogyan történhetett? Már mint az összeomlás. Melyek lehettek a külső, történeti és a belső, alkati összetevői?”⁶ Idézett cikkében Poszler György egy nemzetközi sikerkönyvet nevez meg ebből a típusból, az 1928-ban megjelent Salvador di Madariaga könyvet (*Englishmen, Frenchmen, Spaniards*), hazai viszonylatban pedig Prohászka Lajos valóban elsöprő hatású művét 1934-ből: *A vándor és a bujdosó*.

A nemzetkarakterológia aztán (utólag) végzetesen rossz hírbe keveredett a náciizmus miatt. Az igazság az, hogy a német szellemtörténet valóban mitizálta a németiség összerberi hivatását, de korántsem más népeket leigázó uralmi törekvéseket emelt ki a német szellemben, sokkal inkább örök idealizmust, irracionalizmust, a haszonelvűség ellenében a metafizikai hajlamot. (Legfeljebb a germán őserő mítosza, a hőskultusz érintkezhetett a hitlerizmussal.) Prohászkanak is szemére vetették, hogy német orientációra nevelte a közvéleményt. Ilyen hatása is lehetett, de ha volt, nem lehetett veszélyesebb, mint a magyar finitizmus sugalmazása. A magyar bujdosó csüggedtségét, lemondó passzivitását azonban még ő sem faji okokra vezette vissza, hiszen rámutatott, hogy a szláv melankólia és a török fatalizmus csak erősítette ezt a hajlamot.⁷

Nem arról van szó, természetesen, mintha a nemzetkarakterológiai vizsgálódások eleve valami gyanús, irracionális irányba vinnék a gondolkodást. Németh László például (ugyanebben a korszakban) nagyon is tanulságosan és önkritikusan értekezett *Faji hibáinkról*, mindenfajta miszticizmus nélkül. A német „faji” alapú szellemtörténet (pl. Nadler) hatására leginkább Farkas Gyulánál szoktak hivatkozni, aki az asszimiláció problémáit művészetalkotó tényezővé emelte. (A következő szellemtörténet azonban – legalábbis elvileg – elutasítóan foglalt állást a faji gondolattal szemben, mivel a biológiai-genetikai megközelítésben materialista, jobb esetben is pozitivistá eltévelyedést látott.) Nemcsak humánus és tudományos erudíció óvott meg a „faji” gondolattól, hanem például Horváth János esetében a szakmai éleslátás önmagában. Nemcsak arra mutatott rá, hogy a „beolvadtak” – erkölcsi és kulturális értelemben – gyökeresebb magyarok a vérbeliéknél, hanem arra is, hogy gyakran fogékonyabbak a magyarság nemzeti és ízlésbeli különlegessége, egzotikumára iránt, mint a tősgyökeresek (*Faj-kérdés az irodalomban*). Babits

⁶ Poszler György: Vándorok és bujdosók (Asszimiláltak és disszimiláltak – Jegyzetek egy régi vitához). *Korunk* 2008. 5. 72.

⁷ Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Minerva, Budapest, 1934. 13.

ellenszenvét pedig nemcsak a faji előítéletek vívják ki, hanem általában is a szellemtörténet nemzeti vagy egyéb közösségi képzetei: gúnyosan állapítja meg, hogy a szellemtörténész csak a közösség szellemében hisz, és azért hiszi magát korszerűnek, mert követi a nyájszellemet.⁸ (A közösségiségnek valóban riasztó példáit adta Babits korában a náciizmus és a sztálinizmus.) A népi mozgalomhoz közel állók közül Karácsony Sándort érdemes megemlíteni a nemzetkarakterológiai képletekkel kapcsolatban. A mai olvasó időnként megütközéssel olvassa ama okfejtéseit, amelyek a magyar grammatika bizonyos jellemvonásaiból vonnak le következtetést a magyar észjárásra vagy történelmi küldetésre vonatkozóan.⁹

A magyar szellemtörténet jellegzetes képviselője az a Joó Tibor, aki szó szerint vette a szellemtörténet küldetését, azaz valamely eszme története, egy erkölcsi, történelmi irányultság hatása szempontjából kereste a magyarázatot a magyarság 20. századi tragédiájára. 1939-es könyve, *A magyar nemzeteszme* tulajdonképpen arra vezeti vissza a bukást, hogy egynyelvű ország akartunk lenni, és ezzel magunk ellen hangoltuk, az ország felbomlásztására ingereltük a népesség több mint felét kitevő tótul, oláhul, németül, rácul stb. beszélő honfitársainkat. „Amint Kazinczynál is láttuk, s látjuk másoknál is, legfőbb gondjuk a méltányosság, türelem, humánus kímélet összeegyeztetése ezzel a céllal. Számításukból azonban kihagyták azt, amit pedig magukon is tapasztalhattak, midőn II. József merő jóakarattól kibocsátott nyelvrendeletének csapását érezték lelkükön. Hasztalan itt racionális, még inkább jogi érvekkel bizonyítani, hogy a két eset nem ugyanaz. Hasztalan érvelni azzal, hogy József egy független nemzet saját hazájába akart idegen nyelvet bevinni, a hazai nemzetiségek pedig jövevények, kiktől méltán kívánható az asszimiláció, vagy legalábbis a többség és őslakosság nyelvének megtanulása. Ők viszont azzal állhatnának elő, hogy amikor beköltöztek, – még pedig nagyrészt az államhatalom hívására, – nem szabták feltételül népiségük és nyelvük felcserélését.”¹⁰

Egykor elfogadott és mindmáig pozitívan értékelt történelmi döntések felülbírálása is haszonnal járhat. Az 1844-es nyelvtörvény (amely hivatalossá tette a magyar nyelvet, és a nemzetiségek elszakadási törekvéseit radikalizálta) következményei alapján Trianon egyik okává vált, de 1844-ben mindenki egyetértett vele. (Talán még leginkább Széchenyi félt a következményektől.) A lényeg az ilyesfajta utólagos átgondolások esetén nem abban van, hogy mi történhetett volna másképpen, hanem abban, hogy a többség tetszését elnyerő, önbizalom-növelő retorikával alátámasztott érveléssel szemben ma és holnap is az óvatosság, a mások érdekét is számításba vevő korrektség óvhat meg újabb katasztrófáktól.

⁸ Babits Mihály: *Szellemtörténet*. *Nyugat* 1934. 334.

⁹ Karácsony Sándor: *A magyar világnézet*. Budapest, 2007. 16–17.

¹⁰ Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*. Budapest, Franklin, 1939. 120.

A szellemtörténet korában a nemzeti szellem- és lélektörténet magyarázata némely esetben racionális, de mégis tartalmazza az autonóm mozgások meggyőződését. Látszólag steril nemzetpszichológia, valójában sok szempontú megfigyelés és értelmezés. „A XX. század elején a magyarság és a zsidóság áthidalhatatlan különbségei a fejlődés szempontjából áldásosnak mutatkoztak. A magyar eleve tisztel mindent, ami régi, azért, mert régi – a zsidó eleve tisztel mindent, ami új, azért, mert új. A kétfelé húzó életritmus a XX. század elején szerencsés fázisban találkozott össze, kölcsönösen kiegészítette egymást helyes tempóvá. Később a különbség mindkét fajtája bénítólag hatott.”¹¹ A csoportlélektani kiindulás (megfogalmazatlanul is) társadalmi-gazdasági folyamatokhoz igazodva keres (és talál) magyarázatot, és ez (meglepő módon) nemzetpedagógiai törekvésekkel is egybecsenghet.

A kultúrák felvirágzásának és pusztulásának, jól elkülönülő egyedi arculatának, tipizálhatóságának gondolata megvan már Hegelnél, Herdernél (ez utóbbi hatására Kölcseynél), másoknál oly módon, hogy az emberiség történetét a szerves élet korszakainak megfelelően szakaszolják. A kultúrák tipológiája azonban mégis Spengler hatására válik divattá, és terjed el nálunk is, úgy azonban, hogy ennek nálunk is megvannak a hazai előzményei. Amikor Farkas Gyula 1930-ben megjelent romantikamonográfiájában a konzervatív és katolikus Dunántúllal a protestáns és kuruc Kelet-Magyarországot állítja szembe, akkor számtalan korábbi sémára támaszkodhat. Mondani sem kell, hogy ezek könnyen cáfolhatók. Hiszen Debrecennek a protestáns és felvilágosult Kazinczy a legfőbb ellenfele. Aki egyébként mindig is hajlott a fogalmak egyéni értelmezésére. Felekezeti szempontból a tolerancia híve volt, de a nemzetet azonosította a nyelvvel, és tübingai pályairatában kezdeményezte a magyar nyelv hivatalossá – és ezáltal kötelezővé – tételét. Álláspontja tehát nem sokban különbözött a Bessenyeiétől, aki a *Jámbor szándék*ban javasolja, hogy a köztünk lakó tótokat és németeket nyelv és szokás dolgában is magyarrá kell tennünk.

A szellemtörténet ugyan új konstrukciókkal állt elő, de mindig hagyományos képzetekkel kombinálta ezeket, például a magyarság Európában egzotikusnak számító nyelvéből, időben és térben távoli és homályos „ázsiai” származásából („Kelet népe”), Széchenyi által is fájlat rokonalanságából eredő egyedüliségének a tudatával. A történelem és a kultúra egzakt (vagy annak vélt) elemeiből az önmegértés és a jelentéstulajdonítás, az értéktulajdonítás fázisai következtek főképpen a reformkorban. Kollektív szubjektivitásra épülnek, azzal kombinálódnak tehát a szellemtörténeti konstrukciók, amelyek nincsenek összhangban a magyarságról alkotott szomszéd népi, sőt összeurópai megítéléssel, és ez a disszonancia olyan magyarázatkereső diszpozícióhoz vezet, ami legfőbb inspirálója Németh Lászlótól Karácsony Sándorig sokaknak. Ez a megoldatlanság még az ezredfordulón is érezteti hatását: nemzeti közömbösség és önkritikus érettséget nélkülöző vádaskodó mártíromság egyaránt használhatatlan szélsőségeivel.

¹¹ Szerb Antal: *A magyar irodalom története*. Budapest, Magvető, 1959. 456.

A századforduló kulturális önképét is szellemi-lelki képletek határozzák meg, például Beöthynek több ezer éves múltat a volgai lovasig visszavezető ideája, amely olyannyira elfogadott lesz néhány évtized leforgása alatt, hogy még az asszimilációt, a magyarrá válást, az urbánus nemzetiség öntudatát is ehhez lehet „szabni”: „Hát ezek a pestiek nem éppúgy hozzátartoznak a magyarsághoz, mint akárki más? Azon múlik a magyarság, hogy valaki az eke szarvára támaszkodva beszél-e az ő rózsájával, vagy a népligetben ringlispílezik vele? Hiábavaló minden rugdalózás: a magyar megalapította a maga városát itt a Duna partján – az egyetlen komolyan városszámba menő várost, amelyet a turáni fajnak valaha alapítani sikerült, – s ez a tény tükröződik az irodalomban is. Árpád vitéz lovasainak utódai ma már várost csináltak maguknak a maguk képére.”¹²

A szellemtörténet által felvetett szempontok aktuálisabbak, mint valaha. A múlt arra tanít, hogy például a kisebbségi magyarság sorsával kapcsolatban nem elegendő a megmerevedett patthelyzet tehetetlen cibálása, az autonómiaigény ismételtetésének ki kellene egészülnie Deák és Kemény diplomáciai intuíciójával, a Duna menti népek népi írók szerinti tejtestvériségének eszméjével, de leginkább olyan megoldások keresésével, amelyekben a szomszédos népek is érdekeltek mind presztízs, mind gazdasági okoknál fogva.

A szellemtörténet nemzeti öndefinícióinak máig érvényes és inspiratív változatai azért érdemelnek figyelmet, mert a 21. századnak világviszonylatban is szembe kell néznie nemzeti identifikáció és univerzalizmus kettősségével. Tény, hogy sosem látott és tapasztalt módon szinte minden világrészen ugyanazt a zenét hallgatja a fiatalság, egyformán öltözködik (farmer) és étkezik (hamburger). Ugyanakkor roppant erővel mutatkozik meg az etnikai reneszánsz az ír tánctól a muszlim hódításig. A magyar szellemi élet „vezető elméi”-nek (Ambrus Zoltán kifejezése) előbb-utóbb konszenzusra kellene jutniuk abban a kérdésben, hogy mindeme tendenciák olyan érvényesülését segítsék elő, ami Magyarország szellemi, erkölcsi, kulturális emelkedését szolgálná. Ehhez a létfontosságú koncipiáláshoz (ha egyáltalán ilyesmire sor kerül) nyújthat segítséget a szellemtörténetnek és a nemzettudat változásának néhány szempontja.

¹² Schöpflin Aladár: A város. Nyugat 1908. I. 361.